

Ж. ОШАҚБАЕВА

ЖЫРАУЛАР ДУНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ ЕРКІНДІК МӘСЕЛЕСІ

Еркіндік мәселесіндегі бір де бір философиялық мәселелер қоғам тарихында әлеуметтік және саяси мәнге ие болмаған шығар. Әсіресе оны казіргі кезеңде халықтың практика жүзінде іске асыруға тырысуышылығы қатты байқалады. Еркіндік – өз түсінігі мен қалауына сай ойлау мүмкіндігі бар адам өмірінің мәнін бейнелейтін негізгі философиялық категориялардың бірі.

Жеке тұлға үшін еркіндікті менгеру – бұл тарихи, әлеуметтік және адамгершіліктік императив (тегеурінді талап), оның жекелік және қоғамды да-мыту деңгейінің өлшемі. Тұлғаның еркіндігін шектеу, оның санаасы мен мінез-құлқына катал талап қою қоғам үшін де, жеке тұлға үшін де зияны тиеді. Жеке тұлғаның еркіндігі арқасында қоғам қоршаған әлеуметтік жағдайларға бейімделіп қана қоймайды, сонымен бірге өз мақсаттарына сай қайта құрады. Әрине, табиғаттан не қоғамнан күтіп отыратын абстрактілік еркіндік жок, бірақ еркіндікті таратушы, оның субъектісі жеке адам, ал соған сай ұлттар, таптар мен мемлекеті бар қауымдастық бар. Философиялық ойлау тарихында еркіндік қажеттілікпен бірге қарастырылады. Қажеттіліктің өзі адам қылықтарын басқарып, оның еркіне қарсы шығатын алдын ала болжаку, тағдыр ретінде қабылданады. Еркіндік пен қажеттілік мәселелерін философия бойынша шешу, жеке тұлғаның іс-әрекеті мен мінез-құлқындағы олардың өзара қатынасы халықтың барлық іс-қимылын бағалауда үлкен мәні бар. Егер адамдардың еркіндігі болмай тек қажеттілікпен іс жасаса, онда олардың өз ісіне деген жауапкершілігінің мәні болмайды.

Еркіндік мәселесіне байланысты адам мен қоғамның өзара қатынасының бірнеше түрі бар. Біріншіден, еркіндік үшін құреске адамдар ашық түрде, қоғаммен келіспес жанжал арқылы шығады. Бұл қыын да қауіпті жол, еркіндік үшін құресте адам басқа барлық қасиеттерінен айрылып, бұрынғыдан да жаман күйге түсіу мүмкін. Екіншіден, әлемнен өзін бөлек ұстап, қашу арқылы, монастырға, өз әлеміне еніп кету арқылы өз еркіндігін тапқысы келеді. Үшіншіден, көбінесе, өзі өмір сүрген ортаға бейімделіп, еркіндікті ұмытып, мойынсұнып кетеді. Еркіндік – жеке тұлғаның ішкі немесе сыртқы зорлықтың салдарынан емес өз пікіріне сай ойлат, іске асыра алатын мүмкіндігі бар, адам мен оның тіршілік етүінің мәнін сипаттайтын негізгі философиялық категориялардың бірі.

Таным мен еркіндік шығармашылық процестің ете қажетті, өзара жанама алғышарттары. Олар бұл жерде диалектикалық бірлікте болады. Таным шығармашылық болғандықтан еркіндікті, ал еркіндік іске асқан мүмкіндіктерді тандаумен шектелетіндіктен танымды қалайды. Практикалық әрекеттегі ақиқат еркіндік диапазоны таныммен анықталады. Еркіндік тек қана қажеттілік танымы емес, сонымен бірге мүмкіндіктердің ашылуы және осы қажеттіліктің адамның өмірлік мақсаттарына бағындыру құралы. Шығармашылық процесс мүмкіндікі іздеумен байланысты болғандықтан, оның объектісіне тек қажеттілік қана емес, кездейсқытық та жатады және бұл мәнди.

Еркіндік мәселесі тарихта ұзак даму жолынан өтті. Еркіндік Кант пен Гегельдің, Шопенгауэр мен Ницшеңің, Сартр мен Ясперстің, Бердяев пен Соловьевтің ой-толғауларының негізгі тақырыбы болды. Еркіндік қажеттілікпен, теңдікпен, әділеттілікпен қатар қарастырылды.

Экзистенциализм (лат. – өмір сұру) немесе өмір сұру философиясы қазіргі философиядағы кең тараған бағыттардың бірі. Бұл философиялық бағыттың бастаушылары Мартин Хайдеггер, Ясперс, Жан Поль Сартр, Габриэль Марсель, Альбер Камю болды. Экзистенциалистерге көп әсер еткен Кьеркегор мен Ницше болды. Діни (К. Ясперс, Г. Марсель, Н.А.-Бердяев, Л. Шестов) және атеистік (М. Хайдеггер, Ж. П. Сартр, А. Камю) экзистенциализм деп екіге бөлінді. Бұл ілімнің негізгі ұғымы – экзистенция – объект мен субъектінің бөлінбес біртұастығы ретіндегі адамзат тіршілігі. Өзіне, өз мәніне тандау мүмкіндігі бар жеке тұлға еркіндікке ие болады. Еркіндікті тандау индивидке әлемдегі болып жатқанның бөріне жауапкершілікті сезіндіреді.

Экзистенциализмдегі философиялық пайымдау негізі тұлғаның «өмір әлемін» құратын жекедара-лылық болмысы, мәні, білімі, құндылықтары арқылы іске асады. Өмір әлемі – материалдық әлем нысаны емес, руханилық әлемі. Экзистенциалистердің негізгі ұстанымы тіршілік мәнге жол береді, яғни адам алдымен тіршілік етеді, содан кейін тұлға ретінде анықталады. Олардың ойынша, адам – елімге бой ұсынған, уақытша, соңғы жаратылыс иесі. Экзистенциализмнің негізгі мәселелерінің бірі еркіндік мәселесі француздайшылы Жан Поль Сартр еңбектерінде айттылған. Өзінің еркіндікті түсінуін «Бытие и ничто» деген басты еңбегінде ашып көрсет-

кен. Сартрын ойынша, адам өмірінің басталу шағында ешкім емес, кім болу, қандай болу керектігін ол анықтаған жоқ. Эр адамның өзінің мәні бар, адам өз мәнін өзі қалыптастырады.

Өзінің ішкі әлемінде адам қоғамға да, басқаларға да, моральдық не діні ұстанымдарға да, тіпті өзінің өткеніне де бағынбайды дейді Сартр. Еркін тандау – эр адамның қалауы. Сартрын ойынша, адам еркіндікке бағынышты, ол қаламаса да тандауға мәжбүр. Адамгершілікті тандауға адамның санасы емес ішкі әлемі қатысады, ол ақылымен емес, ішкі «мені» арқылы таңдал, соны іске асырады. Адам тандауда ерікті, бірақ өз тандауына толық жауап беруі тиіс. Бірақ ол қоғамның да, жоғарғы құштердің де алдында жауап бермейді, тек өзінің ісі үшін өзі ғана жа-уапты. Ал өз қылышы үшін біреуді кінәлап, біреу сол жолға итермеледі деп есептейтіндерді ең төмен адамдар деп Сартр жек көреді.

Адамның өзін не басқа адам әлемін жасауы, болашақ әлем бейнесін тандаудағы қабілеті адам тіршілігінің терен сипаттамасы болып табылады. Экзистенциалистер адам алдына қойған мақсаттарын іске асыруда ерікті екендігін баса көрсетеді. Адам еркіндігі қандай жағдайда болмасын тандау мүмкіндігін сақтайды. Сонымен экзистенциализмдегі еркіндік – бұл ең алдымен, сана еркіндігі, тұлғаның рухани-адамгершіліктік көзқарасын тандау еркіндігі.

Табиғат заңдылықтарын тану негізінде оны өзінің мақсатына сәйкес қайта өзгертуден басқа адамда еркіндікке жетудің жолы жоқ. Ол бұл дүниеге еркін күйінде келген жоқ, еркіндікті өзі женіп алуы керек. Табиғатты өз әлеміне айналдырудағы адамның жетістігі адамның, адами қоғамның қандай екендігіне байланысты, себебі адам табиғатты өзінің образына сай өзгертеді. Адамның табиғатты тануы мен өзгертудегі мақсаттары қоғамнан, ондағы қоғамдық қатынастардан шығады. Аламның табиғатқа ұstemдігі жердің, жер бетіндегі есімдіктер мен жаңуарлар әлемінің, тіпті адамның да өзгеруіне алып келді. Жер аз болғандай адам өзінің назарын шексіз Әлемге аудара бастады. Бұл жағдай көптеген киындықтарға әкеліп соктырды, тіпті адамның жер бетіндегі өмір сүруіне қауіп төнен бастады. Сондықтан адам табиғатты түсіну үшін тек табиғатты ғана өзгертпей, өзін, қоғамдық қатынастарды өзгертуі керек. Бұл туралы П.В.Копнин: «Егер адамдар бірін-бірі қанауын қойса, онда олар табиғат құбылыстарын ақиқатты адами әлемге айналдыра отырып, оған адамгершілікпен қарайтын болады», - дейді [1].

Сөз өнерінің есіп-жетілуі үшін еркіндік қажет.

Қазақ халқының өмірінде сөзге тыйым салынбаған, өзара сын-пікірге шек қойылмаған. Көшпенің халық үшін еркіндік қандарына сіңген касиет болу керек. Ақын-жырауларымыздың, шешендеріміздің сөздері осы халық еркіндігінің көрінісі болып табылады. Еркіндіктің қадірін білген адам ғана халқын оның мақсат, мұраттарына жетелейді. Ақындардың, шешендердің сөз саптау дәстүрінен ой еркіндігі мен сөз еркіндігінің тен қелуін көреміз. «Еркіндік адамның тек субъективтік күйі ғана емес, оның белгілі дәрежеде өзіне тәуелсіз объективтік еркіндігінде» [2]. Адамдар көп нәрсеге тәуелді: табиғатқа да, қоғамға да, басқа адамдарға да т.б., бірақ еркіндік адамның еш нәрсеге тәуелсіздігі емес, ол сол тәуелсіздікті мойындау, не мойындау, оған қарсы әрекет ету немесе оның алдында тізе бұгу. Бұл адамның өзі шешетін нәрсесі. Осы идеяны біз ақын-жыраулардың шығармаларынан көреміз. Олар «еркіндік – адамды өзіне қалайда бағындыруға тырысатын сыртқы құбылыстарды жену дайтін идея тастайды» [3]. Осы идеялары арқылы ақын-жырауларымыз біздің бүгінгі өмірімізге, тәуелсіз, егеменді ел болуымызға рухани негіз болды деп айта аламыз.

Адам дүниедегі барлық нәрселерді шеше алатындағы құдіретті емес. Олардың шешетіні – адам болып қалу не қалмау, шын мәнділікті іздеу не ауытқу, құндылықтарды қастерлеу, қорғау не айрылу. Яғни әрбір адам өз өмірінде еркіндікке талпынис жасауы керек. Еркіндіктің өзі – мәндердің мәні. Адам өмірін ақырғы мәні – еркін өмір. Еркіндік қана адамды адам етеді. Еркіндіктен бас тарту, одан ауытқу адам үшін адамшылығын, тұрғын табиғатын, болмысын жоғалту деген сөз. Қазақ халқының рухани дамуындағы жетістігі тарихи кезеңдердің өзіндік санасы мен мәдениеттің өсуі, халықтың әлеуметтік өсуі мен еркіндік үшін күресінің нәтижесі.

Қазақ хандығы ұлттық мәдениет пен әдебиеттің еркендеуіне зор ықпал етіп, ерекше жағдай жасады. Жеке отау тігіп, өз мемлекетін құрған қазақ еті үшін XY–XYI ғасырларда ең басты мәселе – жаңа құрылған мемлекетті қүшету мен қорғау, еркіндігін сактау болды. Қоғамдық ой-сана, халықтың аңсары – ұлттық тұнғыш мемлекетті сактап қалу еді. Ру-тай-паларды бір орталыққа бағындырып, ішкі алауыздықты тиятын, сыртқы дұшпандарға тойтарыс беретін, елдің қамын жайтін өмірші керек екенін халық жақсы түсінді. Мемлекет құшті болу үшін ақылды да айбарлы хан керек екенін біліп, хандық идеяны дәріптеді. Хандық идеологияны жақтап, угіттеуге бар қүшін салған жыраулар мен би-шешендер өздерінің құдіретті сөзімен, үлгі ісімен көп еңбек сінірді. Ақын-жыраулардың халық алдында шоктығы биік болды, ел

битеуші хандар да оларға бас иді.

Қазақ жыраулары хан ордасында жүріп, мемлекет басқару ісіне тығыз араласқан, хандар мен батырларға, бүкіл халыққа өситет айтқан, болашақты болжап, істің жөнін нұқсан жүрген дуалы ауыз, ақылгөй кенесшілері, хандар мен ерлікпен аты шыққан батырлардың, қолбасшылардың ерліктерін мадак етіп, жыр айтқан жыршылары. Жыраулар поэзиясының өзекті тақырыбы — туған елі, оған деген сүйіспеншілігі, елдін бірлігі, бүтіндігі. Халқына жайлыш қоныс, ырысты жер іздең Асан қайғының: «Желмая мініп жер шалсам, тапқан жерге ел көшер» — деген ақылтой сөзі — сол елінің қамын ойлаған жүрек сөзі. Сол сияқты Қазтуған жырау да «қайран мениң Еділім» — деп еніреп өткен. «Еділдің бойын ел жайлап, шалғынына бие біз байлап» — деп Доспамбет жырау армандаған, «ауылдан топыр үзілмей, ошақтың оты өшпесе, май жемесе қонағым... он кісіге жараса, бір кісіге асқан тاماғым», — деп Ақтамберді жырау еліне ырыс, молшылық тілеген, бейбіт, тыныштық өмірді қалаған. Жыраулар поэзиясы еліне деген ыстық сезімге толы. Олар сол еліне жалынды жырларын арнаған, халқын сол елі үшін қызмет етуге үндеген, керек болса, жанын пида етуге шақырған. Халқы үшін қан майданда шайқасқа түсіп, елін, жерін сыртқы жаудан қорғаған әйгілі халық батырларының ерліктерін жырлған.

Жыраулар шығармалары – хандық дәуірдің айнасы. Толғаулардан біз сол кездегі қазақ халқы тұрмысының, әдет-салтын, әлді-әлсіз жерлерін, армандарын көреміз. Олар өз заманының әрі жыршысы, әрі сыншысы, белсенді қайраткерлері болды. Халқын, Отанын сүйіті, халықтың қамын ойлап толғанды, ынтымакты, ерікті, бірлігі жарасқан еркін елді аңсады. Толғауларымен халқына қызмет етті. Жыраулар жай толғау айтып, ханың саясатын сынап, оған ақыл айтып, кенес беріп кана қойған жоқ. Қазақ хандығының жай-күйін, көрші халықтармен қарым-қатынасын, болашағын, елдін еркіндігін ойлап, болашақта не күтіп тұрганын болжай да білді. Мысалы, Асан қайғы келешекте қазақ хандығының қызыншылықты көп көретінін, күшті бір патшалықтардың біріне бағынатының түсінген:

Мұнан соң қылыш-қылыш заман болар,
Заман азып, заң тозып, жаман болар.
Қарағайдың басына шортан шығып,
Балалардың дәурені тәмам болар... [4]

Бірақ Асан қайғы үмітін үзбейді, халқына тыныш, тату, еркін, бақытты өмір сыйлайтын жері де бай, елі де бай Жерүйік деген жерді іздейді. Ал Бұқар жырау Асан қайғының бұл толғауының мәнін

шешеді:

Қарағай судан қашып,

Шелге шыққан бір дарақ.

Шортан шелге шыдамсыз,

Балықтағы бір карақ.

Ойлама шортан ұшпас деп,

Қарағайға шықпас деп, —

дейді. Бұқар жырау өз заманының мән-жа-йын дұрыс анғарған, оған өте дұрыс баға берген. Бұқар - гуманист тұлға. Ол дағдарыс пен халық-аралық жанжалдардың негізгі себепкөрі билеушілердің арасындағы қақтығыс екендігін, бұл үшін қарапайым халық жазасын тартпауды керектігін айтады. Бейбіт өмір халықтар арасында өзара достық орнағандаған болуы мүмкін, бейбіт өмір бағасыз сыйлы нэрсе. Өз заманының көреген тұлғасы Қазақ хандығының үстінен төніп түрган отарлау қауптін сезді. Қауіпжырау үшін екі жақтан келіп отыр. Бұқар отырықшылық мәдениетті халық бірлігі үшін маңызды деп санайды. Халықаралық саясатта бейбітшілік принциптерін ұстанатын жырау, мемлекеттердің өзара бейбіт өмірін армандағандығы белгілі. Халықшыл Бұқар, тек халық мұддесі корғалатын мемлекет қана күшті бола алады дегенге саяды.

Қазақ жырауларының пікірінше, еркіндік руханилыққа нұқсан келтірмеуі керек, еркіндік жеке тұлғалардың меммендік, пәнделілік әрекеттерін шектеп, кісілік қасиеттерден ажырамауын қарастыру керек. Халық арасында достық пен қастықтың, шындық пен жалғаның, әділеттілік пен әділетсіздіктің, жақсылық пен жамандықтың тарих саҳнасында қатарласа жүріп отырғандығы жыраулар шығармашылығында айқын көрініс тапқан. Олардың салыстырмалы, диалектикалық үздіксіз процесс екендігіне жыраулардың, би-шешендердің шығармашылығы күэ. Мысалы, Үмбетей жырау: «Сырт тазасы не керек, тазарт әуелі ішінді» – десе, Бұқар жырау: Өлеңдің тай үшін, қалатуғын сай үшін, қылмандар жанжал ерекес», –дейді.

Қазтуған жыраудың саяси-құқықтық ойлары туған жер, атамекенді корғау, ата жүртты мадақтау, елдін тыныш өмірін жақтау екендігі ай-қын. Ол Еділ мен Жайыққа жетер жер жоқ екендігін, Ноғайлұ қазаққа жететін халық жоқ екендігін, бірақ халықтың бұрынғыдай дәстүрлі өмір кешуіне қауіп төніп келе жатқандығын баса айтады. Заманың өзгерісін ескеріп, жаңа заман талаптарына сай өмір сұру керек. Халық бірлігі – басты құндылық. Саяси және құқықтық ойлардың ішінде Қазтуған ойларының ерекшелігі сонда, көп жылдар алдын ала болатын жәйларды болжаған жырау, халық тағдырын дәл табады. Дәл тауып қана қоймайды, осы

жағдайлардың орын алуына ықпал еткен себеп, салдарды қарастырады. Бодандыктан аман қалудың жалғыз жолы – рухы тәуелсіз, күшті келешек буын, ұрпақ қалыптастыруды. Алайда түрлі тарихи процесстер нәтижесінде бодандыққа түсken казақ халқының өзі де бұл проблемалардан алшақ қала алмады. Жастарды тәрбиелеуде ұлттық нышандарды ес-кермеу, ұлттық ділдің, діннің, тілдің колдану аясынан шығып кетуі ұлттың аман қалуына қауіптөндірді.

Бұл қауіп еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін де жойылған жоқ. Жыраулар шығармалары мен саяси-құқықтық көзқарастары бүтінгі күні де өте маңызды. Жыраулардың ұлттық мемлекетке деген көзқарасы бүтінгі Қазақстан үшін ғана емес, саяси тәуелсіздік пен егемендікке кол жеткізген барлық мемлекеттер үшін де ерекше.

ӘДЕБІЕТ

1. Копнин П.В. Гносеологические и логические основы науки., М: Мысль, 1974. 568 с.
2. Абашев К.А. Власть как проявление глубинного устремления людей к свободе // Власть как ценность и власть ценностей: метаморфозы свободы. – Алматы, 2007. – 470 с.
3. Раев Д. Қазақтың шешендік өнері: философиялық пайымдау. – Алматы: «Ценные бумаги», 2001. – 228 б.
4. Бес гасыр жырлайды: Үш томдық. Алматы: Жазушы, 1984. 1-т. .255 б.

Резюме

В статье рассматривается проблема свободы в казахском миропонимании и ее отражение в творчестве жырау. В работе раскрываются проблемы свободы и независимости страны, укрепления целостности и единства казахского народа.

Summary

The article dedicates to the problem of the freedom and conception of the world and its reflection in the art of zhyrau. The author opens up the problem of independence and freedom of the country, the wholeness and of Kazakh people.